

УДК 94 : 316.73 + 316.752 (474)

Кириченко О. В.

**ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ НЕЗАЛЕЖНИХ
КРАЇН БАЛТІЇ У КОНТЕКСТІ ВПЛИВУ ЕЛІТ НА
КУЛЬТУРНО-ГУМАНІТАРНУ СФЕРУ НАУКИ В РЕГІОНІ**

В статті аналізується роль політичних еліт у формуванні історичної політики в Литві, Латвії та Естонії. Виокремлюються три періоди в розвитку історичної політики в прибалтійських державах. Проблеми політизації минулого розглядаються у зв'язку з подіями політичного життя та міжнародних відносин.

Обґрунтовується висновок про посилення тенденції до просування балтійських «версій минулого» на загальноєвропейський рівень. В даному процесі прибалтійські еліти відіграють помітну роль, вибудовуючи взаємодію з елітами Східної Європи, експертними і політичними колами Західної Європи та США.

Ключові слова: *Балтія, Литва, Латвія, Естонія, політичні еліти, історична політика, політика пам'яті, політизація історії, політичний вимір історії, тоталітаризм, нацизм, комунізм, радянська окупація.*

Кириченко О. В. Эволюция исторических ценностей независимых стран Балтии в контексте влияния элит на культурно-гуманитарную сферу науки в регионе. В статье анализируется роль политических элит в формировании региональной исторической политики в Литве, Латвии и Эстонии. Вычленяются три периода в становлении исторической политики в прибалтийских государствах. Проблемы политизации прошлого исследуются в привязке к событиям в политической жизни и международных отношениях. Обосновывается вывод об усилении тенденции к продвижению прибалтийских «версий прошлого» на общеевропейский уровень. В указанном процессе прибалтийские элиты играют заметную роль, выстраивая взаимодействие с элитами Восточной Европы, экспертными и политическими кругами Западной Европы и США.

Ключевые слова: *Прибалтика, Литва, Латвия, Эстония, политические элиты, историческая политика, политика памяти, политизация истории, политическое измерение истории, тоталитаризм, нацизм, коммунизм, советская оккупация.*

Olexander Kirichenko. Evolution of historical values of independent Baltic countries in the context of the impact of elite on cultural and humanitarian science in the region. The article analyzes the influence of the political elites of Lithuania, Latvia and Estonia in the formation of a regional historical policy. Three periods in the formation of the historical policy of the Baltic countries are isolated. Questions of the politicization of the past are investigated in relation to events in political life and in the international arena. A conclusion is formulated on the consolidating tendency to include the Baltic «versions of the past» on the pan-European agenda. In this process, the Baltic elites occupy a prominent place, developing cooperation with the Eastern European elites, Western European and American expert and political circles.

Keywords: *Baltic, Lithuania, Latvia, Estonia, political elites, historical politics, politics of memory, politicization of history, political dimension of history, totalitarianism, nazism, communism, soviet occupation.*

Основна мета статті – дослідити основні тенденції в розвитку історичної політики у країнах Балтії – використання політичними елітами адміністративних і законодавчих інструментів задля утвердження прийнятних «версій минулого», – а також активну політичну роботу на міждержавному рівні, спрямовану на включення балтійських «історичних версій» до загальноєвропейської політики пам'яті. Історична політика балтійських держав, позиціонуючи їх як жертв «двох тоталітаризмів» («нацистської та радянської окупації»),

активно використовується в якості внутрішньополітичного та міжнародного чинника. На сьогодні політизація «антитоталітарної» тематики є затребуваним зовнішньополітичним інструментом, який слугує інтересам не лише балтійських і східноєвропейських політиків, але й знаходить ідейних прибічників як у Західній Європі, так і в США (зокрема, в межах «стратегії перемелювання», застосовуваній американською стороною стосовно пострадянського простору).

Суттєвою теоретико-методологічною проблемою є чітке розмежування предметної галузі та опрацювання критеріїв, на основі яких можна здійснювати збір емпіричного матеріалу під час вивчення історичної політики. Міждисциплінарний характер даного дослідницького напряму обумовлює відомі складнощі при операціоналізації концептуальних підходів. В даній статті основним об'єктом аналізу стали конкретні публічні епізоди як частина системних зусиль із втручання політичних еліт у політику пам'яті, політизації історії.

Тлумачення історії є невід'ємним елементом державного будівництва, визначаючим зміст ідеологічного забарвлення даного процесу. У Східній Європі після розпаду СРСР політичний вимір історії набув особливо яскравого характеру [1]. Історична політика, втілювана елітами країн Балтії, презентує даний процес у концентрованому вигляді та заслуговує на уважний розгляд.

Загально-концептуальний контекст. Слід відзначити, що саме поняття «історична політика» (Geschichtspolitik) отримало розповсюдження в Німеччині у 1980-х рр. під час «суперечки істориків» про причини нацизму. Тогочасний німецький канцлер Г. Коль запропонував суспільству «морально-політичний поворот» з метою підживлення патріотизму і послаблення комплексу провини. Критики даного підходу, провідну роль серед яких відіграв Ю. Хабермас, звинуватили прибічників «повороту» в політизації історії, використовуючи для цього термін «історична політика». Спочатку і впродовж наступних двох десятиліть негативний підтекст вказаного поняття був розмитим. Історична політика стала трактуватися не стільки як політизація історії, скільки як збереження пам'яті про минуле, необхідне для політичної консолідації нації. Термін отримав широке застосування у Східній Європі в ході національного будівництва і напрацювання ідеологічної бази нових режимів після розпаду СРСР.

Науковий інтерес до проблем консолідації політичних і національних співтовариств підвищився в другій половині ХХ ст.

Велику роль в політичній науці набула течія конструктивізму, яка посіла провідні позиції у вивченні націоналізму. Її базова теза полягає у «штучному» походженні національних спільнот, для «винаходу» яких еліти використовують міфи і символи, які передають (і створюють) пам'ять про минуле [2]. В центрі цього процесу перебуває держава. При цьому варто мати на увазі, що формування централізованої бюрократичної держави було зумовлено веденням війн і розвитком економіки, що вимагало зміцнення ідеологічної та світоглядної єдності державних соціальних груп.

Попри незавершеність суперечок про «штучність» або «природність» національних спільнот, очевидним є той факт, що політична консолідація суспільства вимагає цілеспрямованої політики з боку владних еліт з використанням доступних їм ресурсів – як матеріальних й адміністративних, так і символічних.

Важливо розрізняти поняття «історична політика» і «політика пам'яті». Остання являє собою систему ритуалів і практик комеморації та викладання історії (пам'ятні дати, свята, нагородна система тощо). Історична політика може бути визначена як комплекс заходів з активного просування конкретних інтерпретацій подій минулого для досягнення певних політичних цілей. Суб'єктом історичної політики може виступати як держава, так і окремі політичні партії або окремі соціальні угруповання. В широкому сенсі зазначена політика сприяє «винаходу» традицій відповідно до певних прагнень владних груп. У відповідності з класифікацією британського історика-марксиста Е. Хобсбаума, «винахід» традицій покликаний виконати три основні завдання: консолідацію співтовариств, легітимацію влади, трансляцію цінностей і норм поведінки. На практиці, як правило, відбувається комбінування перелічених завдань.

Втручання владних еліт у політику пам'яті та політизацію історії відбувається на чотирьох основних рівнях: створення і підтримка інституцій для проведення історичної політики; ухвалення законів, що торкаються тематики минулого та політики пам'яті; безпосередня участь або підтримка конкретних заходів, які прямо впливають на політику пам'яті; участь у дебатах про минуле та використання його проблематики в політичній риторичі. Об'єкти вивчення визначають набір наступних застосовуваних дослідницьких засобів: аналіз кейсів, дискурс-аналіз та інституційний аналіз. Даний підхід дозволяє виявити характерні риси історичної політики в країнах Балтії, дійти висновків щодо ключових тенденцій та вірогідних перспектив.

Активну історичну політику впроваджують усі країни

пострадянського простору [3], однак моделі істотно різняться. Зокрема, у Східній Європі простір для академічних і громадських дискусій є ширшим, тому еліти використовують різноманітний набір інструментів. З розпадом СРСР історична політика в цьому регіоні виявилась доволі затребуваним ресурсом для досягнення внутрішньо- та зовнішньополітичних цілей. Серед них – легітимація влади, боротьба з опозицією, відвернення уваги від значущого порядку денного, посилення позицій держави в міжнародній діяльності тощо. Попри розбіжність цілей, наявною є низка загальних рис, що надають історичній політиці практичного звучання. На переконання низки науковців, історична політика здатна впроваджуватися здебільшого з позиції жертви, оскільки вона потребує використання минулих страждань не лише як мобілізуючої сили, а й задля «експорту провини» [4].

Балтійсько-регіональний контекст. Незалежних Литву, Латвію та Естонію часто-густо відносять до так званого «лімітрофного простору» [5] як культурного терену, який має небагато або слабо виражені історичні ознаки сучасної державності [6]. Тобто, виниклий «дефіцит історії» веде до самоідентифікації країн Балтії на нинішньому етапі як «Європа, але не зовсім Європа» і зумовлює необхідність всеохоплюючої роботи з винахідництва нової історії своєї державності. Наприклад, в литовському випадку це проявляється в безоглядному культивуванні спадщини Великого князівства литовського, дозволі представникам владних кіл стверджувати, що «говорячи про тисячоліття Литви, ми говоримо про тисячоліття нашого перебування в Європі» (з промови Президента Литви В. Адамкуса 06.07.2009). Проте ця точка зору не є загальноприйнятою. Як пише Е. Хобсбаум про ситуацію першої чверті ХХ ст., «німці створили три малі балтійські національні держави, які не мали під собою історичного прецеденту і, принаймні, у випадку Естонії та Латвії – помітного національного запиту. Вони підтримувались в якості «санітарного кордону» проти більшовицької Росії» [7].

Не може бути проігнорованим і той факт, що країни Балтії після розпаду СРСР перетворилися на передовий рубіж у застосовуваній Сполученими Штатами на пострадянському просторі так званої «стратегії перемелювання» для послаблення потенційних сил протидії американським інтересам, яку російський дослідник А. Д. Богатуров визначає як «лінію на формування і підтримку мережі не особливо сильних і не надто стійких держав, що цінують підтримку США, роблячи їх піддатливими до американських рекомендацій» [8]. Це також

накладає відбиток на політику балтійських еліт та обумовлює інструментальний підхід до історії, робить затребуваною її політичну «адаптацію».

В розвитку історичної політики в країнах Балтії можна виокремити три основних етапи. Перший етап охоплює період від початку 1990-х до початку 2000-х рр. Це час формування нових політичних режимів балтійських держав і зміцнення вектору на інтеграцію в євроатлантичний простір. На хвилі «співаючих революцій» до влади прийшли так звані «політики моралі» [9] – представники наукової і творчої інтелігенції. Їхні дії були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення нових політичних режимів, де-факто винахідництво та одержавлення націоналізму. Адже етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Прибалтиці ще до виходу зі складу СРСР у 1991 р. при створенні паралельних органів влади [10].

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації балтійських еліт, що прийшли на зміну комуністичному керівництву. Одним з яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися В. Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литві у 1990-х рр. та вважав себе наступником литовського диктатора А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р. та виїхав до Німеччини у 1940 р. [11].

За умов, що склалися, запит на історичну політику виник, головним чином, в нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів, доступних з точки зору витрат та ефективних у сенсі масовості результатів і необхідних для ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. В Прибалтиці була проголошена доктрина континуїтету, яка затверджувала зв'язок нових політичних режимів з урядами періоду незалежності до Другої світової війни. Центральне місце посіли ідеологеми «повернення на Захід» та «радянської окупації».

До середини 1990-х рр. позиції «політиків моралі» значно послабились. Нові керівники, що прийшли до влади, більшість з яких ще донедавна була частиною партійної номенклатури, зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка супроводжувалась нестабільністю. Обраний елітами Латвії та Естонії шлях виключення національних меншин з політичного процесу втілювався в інститут «негромадян» – жителів республік, позбавлених політичних, економічних і соціальних прав, якими стали

практично всі мешканці, що не були нащадками довоєнних латвійських і естонських громадян. Вони отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала 40% від загального населення Латвії початку 1990-х рр. і до 30% – Естонії [12].

У зазначений період історична політика здобуває стрімкого інституціонального оформлення. Під патронатом держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу. Найбільш відомими такими закладами стали Центр досліджень геноциду та спротиву жителів Литви, Комісія з історії при Президенті Латвії, Естонський інститут історичної пам'яті, Музеї «нацистської і радянської окупації» в Литві, Латвії та Естонії, відвідання яких з незмінною постійністю вноситься до програм візитів західних політиків.

Балтійські національні парламенти ініціюють створення комісій з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації». В Естонії відповідний обрахунок розпочався ще у 1992 р. У 2000 р. Сейм Литви ухвалив закон «Про відшкодування шкоди від радянської окупації». У 2005 р. відповідно до декларації Сейму Латвії започаткувала роботу комісія з підрахунку шкоди від окупації Латвії.

Таким чином, «спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю балтійських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Водночас це перетворилося й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом, що виключив національні меншини з політичного процесу (інститут «негромадян» в Латвії та Естонії, проблема польської меншини в Литві). На тлі європейської і євроатлантичної інтеграції балтійських країн активізувалася критика з боку впливових міжнародних організацій стосовно численних порушень прав людини. З відповідними доповідями і заявами виступали профільні органи ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ПАРЄ, Європейської Комісії, а також громадські правозахисні міжнародні структури.

Точкою відліку другого етапу в розвитку історичної політики в Прибалтиці став вступ Литви, Латвії та Естонії до ЄС та НАТО у 2004 р. Всупереч поширеним очікуванням, це не призвело до зниження конфронтаційності історичної політики в згаданих державах. Альтернативу втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишились на периферії уваги регіональних політиків [13].

Як зазначає дослідниця британського університету Кентербері М. Малксоо, «екзистенціальна політика становлення європейцями» представників балтійських держав після інтеграції в європейські та євроатлантичні структури не послабилась. «Постійні апеляції до історії роблять за можливе позиціонування себе як жертви Росії та байдужості Європи, поставлення ЄС у позицію боржника Прибалтики. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу», – наголошує М. Малксоо [14].

У свою чергу, латвійські вчені Б. Зепа та І. Супуле дійшли висновку, що політичні еліти «так само використовують етнічність задля залучення прихильників на виборах, і в такий спосіб саме політика стає основним каталізатором посилення етнічної напруженості» [15]. Зі свого боку, литовський дослідник В. Сафроновас відзначає, що впроваджена євроатлантична інтеграція Литви зробила необхідною доволі широку програму з «переробки пам'яті» та «формування прозахідних настроїв населення». При цьому на постійній основі проводилася робота з перетворення «спротиву окупаціям» у середині ХХ ст. в найвищу цінність. Досягнення «історичної справедливості» здійснювалось через заперечення попереднього режиму, в тому числі й шляхом криміналізації альтернативних оцінок, із введенням процедури люстрації тощо [16].

Відчуття невизначеності після вступу в ЄС і НАТО, яке започаткувало низку внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт [17]. Ці процеси співпали в часі з демократичними «кольоровими революціями» на пострадянському просторі, які спонукали до нової хвилі політизації історії у Східній Європі.

В якості меж початку третього етапу в розвитку історичної політики країн Балтії може розглядатися рубіж 2010-х рр. Головною тенденцією стає просування балтійськими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. До цієї діяльності залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЄ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо. Зокрема, показовою стала реакція загальноєвропейських інституцій на масштабне святкування в Москві 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, Європейський парламент 12 травня 2005 р. схвалив резолюцію щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, тривалу соціальну,

політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси» [18]. Зі свого боку, ПАРЄ 22 червня 2005 р. прийняла резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам» [19].

Слід відзначити, що процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого на основі визнання здебільшого спільної провини європейських держав за Голокост. Вступ країн Східної Європи в ЄС спричинив до поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем [20] на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій, в яких зазначені країни виступають жертвами «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського».

Доволі влучну характеристику вказаному процесу в країнах Балтії надав німецький вчений К. Фолк: «Націоналізація пам'яті про «радянську окупацію» спрямована на формування культурної пам'яті жертви та ігнорує темні сторони національної історії, включно зі співробітництвом зі сталінською Росією і нацистським режимом та, особливо, давньою традицією антисемітизму» [21]. Ці історичні суперечності співпали з прагненням балтійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні.

Зусилля представників балтійських держав на цьому напрямі концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Більш широкі можливості для просування власної «історичної програми» перед балтійськими елітами відкрились у зв'язку з Революцією Гідності в Україні, подальшою російською анексією Криму і війною на Донбасі, що спричинило зростання недовіри та скорочення наукових і дипломатичних контактів між Євросоюзом і Росією.

Проте не можна стверджувати, що історична політика в Прибалтиці цілковито перенесена з національного на наднаціональний рівень. Останній, скоріше, постав новим майданчиком для реалізації апробованих попередніх підходів до історичної політики, які розвиваються на національному рівні.

Відбуваються й більш фундаментальні зсуви: заполітизоване

тлумачення минулого закріплюється на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, загальнообов'язкового характеру. Так, парламенти Литви і Латвії у 2010 та 2014 рр. відповідно ухвалюють закони, що запроваджують кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі за заперечення радянської окупації. А влітку 2015 р. в Литві започатковано судовий процес проти причетних громадян Росії як держави- правонаступниці СРСР, що в січні 1991 р. брали участь в придушенні антирадянських заворушень у Вільнюсі. На основі тези обвинувачення про те, що СРСР здійснив агресію проти Литви як вже «незалежної держави», вільнюський суд на початку 2019 р. виніс низку обвинувальних вироків.

Загалом, основною тенденцією третього історичного етапу стало піднесення теми прирівнювання комунізму до нацизму на загальноєвропейський рівень. Політики балтійських країн у цьому процесі відіграють провідну роль, використовуючи політичну карту «жертв тоталітарних режимів». Головним адресатом у даному випадку виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує лише засобом для політичного розкручування проблеми.

Підбиваючи підсумки, можна відзначити, що основною тенденцією в розвитку історичної політики у країнах Балтії є реалізація їхніми елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів.

Активна історична політика, що виправдовує системне обмеження в правах нацменшин у Прибалтиці, слугуючи зовнішньополітичним важелем, призвела до формування інституціональної пастки. Відмова від ролі «форпосту» («прифронтових держав») у боротьбі зі «східною загрозою» та історичним минулим «тоталітаризмів» черевата глибокою політичною кризою в країнах Балтії. Активна історична політика закладена в основу легітимності не лише політичного режиму, але й політичної системи балтійських держав у цілому.

На поточному етапі спостерігається тенденція до збільшення конфронтаційності історичної політики країн Балтії та Східної Європи. На даний час одна з головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уяву про рівність між нацизмом і комунізмом.

Є підстави вважати, що по мірі продовження конфронтаційної історичної політики простір маневру для корегування поточного курсу балтійських еліт поступово скорочуватиметься. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме

подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Використані джерела та література:

1. Историческая политика в XXI веке / под ред. А. Миллера, М. Липман. М. : новое литературное обозрение, 2012. 648 с.
2. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, New York : Verso, 1991. 224 p.
3. Ачкасов В. А. «Политика памяти» как инструмент строительства постсоциалистических наций // Журнал социологии и социальной антропологии. 2013. №4. С. 106-123.
4. Миллер А. И. Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России // Отечественные записки. 2008. Т.44. №5. С. 66-75.
5. Mälksoo M. Liminality and Contested Europeanness: Conflicting Memory Politics in the Baltic Space // Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration / ed. by Berg E., Ehin P. Ashgate, 2009. P. 65-83.
6. Turner V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. Harmondsworth, 1969. 213 p.
7. Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press, 2012. 212 p.
8. Богатуров А. Д. «Стратегия перемалывания» во внешней политике США // Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений / А. Д. Богатуров, Н. А. Косолапов, М. А. Хрусталеv; Научно-образоват. форум по междунар. отношениям. М. , 2002. 380 с.
9. Смирнов В. А. Формирование политической элиты Литвы на рубеже 1980-1990-х гг.: роль «политиков морали» // Балтийский регион. 2011. №4 (10). С. 18-31.
10. «Атмода» сквозь «перестройку»: сюжеты латвийской (анти)советской истории в период распада СССР // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2011. №1(3). С. 124-133.
11. Lieven A. The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence. New Haven, London: Yale University Press, 1994. P. 319-322.
12. Onken E. The Baltic States and Moscow's 9 May Commemoration: Analyzing Memory Politics in Europe // Europe – Asia Studies. 2007. Vol. 59. No.1.
13. Post-Cold War Identity Politics: Northern and Baltic Experiences / ed. by Lehti M., Smith D. Routledge, 2004. 320 p.
14. Mälksoo M. From Existential Politics Towards Normal Politics? The Baltic States in the Enlarged Europe // Security Dialogue. 2006. Vol. 37. No.3. P. 289.
15. Зепа Б., Супуле И. Латвийская субмарина // Эксперт Северо-Запад. 2005. № 34.
16. Сафроновас В. О тенденциях политики воспоминания в современной Литве // Ab Imperio: Studies of New Imperial History and Nationalism in the PostSoviet Space. 2009. №3. P. 424-458.
17. Астров А. Эстония: политическая борьба за место в истории // Pro et Contra. 2009. №3-4. С. 109-124.
18. European Parliament resolution on the sixtieth anniversary of the end of the

Second World War in Europe on 8 May 1945 [Электронный ресурс]. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0180&language=EN&ring=B6-2005-0290>.

19. PACE Resolution No. 1455. Honoring of Obligations and Commitments by the Russian Federation [Электронный ресурс]. URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?link=/documents/adoptedtext/ta05/eres1455.htm>.

20. The Politics of Memory in Postwar Europe / ed. by Lebow R., Kansteiner W. Fogu, C. Durham and London : Duke University Press, 2006. P. 284-304.

21. Volk C. Struggle, Dissent and Debate: Politics and Memory in Europe // Eutopia. 2014. July 18.